

УДК 82 (571.54)

ББК 83.3 (2 Рос. Бур)

С 57

С. Ц. Содномов

Улан-Удэ, Россия

РОЛЬ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ЛИТЕРАТУРНОМ РАЗВИТИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

В статье рассматривается детский фольклор бурят в развитии бурятской детской литературы и роль устного народного творчества бурят в литературном развитии младших школьников бурятской начальной школы.

Ключевые слова: детский фольклор, начальная школа, младший школьник, развитие, литературное развитие, пословицы, загадки, выразительные средства.

УДК 82 (571.54)

ББК 83.3 (2 Рос. Бур)

С 57

S. TS. Sodnomov

Ulan-Ude, Russia

THE ROLE OF FOLK LITERATURE IN THE LITERARY DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN

The article deals with the children's folklore of Buryats in the development of Buryat children's literature and the role of Buryat folk literature in the literary development of primary school children.

Keywords: children's folklore, primary school, primary school child, development, literary development, proverbs, riddles, expressive means.

БАГА НАНАЙ ЁУРАГШАДАЙ ЛИТЕРАТУРНА ХҮГЖЭЛТЭДЭ АМАН ЗОХЁОЛОЙ ҮҮРГЭ

Аман зохёол ямаршье яһатанай хүсэл эрмэлзэл, һанал бодол харуулдаг. Удхынгаа талаар үндэр хэмжээнэй аман зохёол зоной ажабайдал, түүхэ, ёһо заншал шэнжэлхэдэ сэгнэшэгүй үүргэтэй гэжэ мэдээжэ. Арадай аман зохёол шудалһан хүнэй сэдхэл зоригжуулха, баяжуулха дундаршагүй аршаанта булаг болоно.

"Домогууд, баатарлиг үльгэрнүүд, онтохонууд, дуунууд, оньһон үгэнүүд болон таабаринууд соогоо буряадууд өөһэдынгөө ойлгосо, мэдэсэ, хүсэл, үзэл, бодол харуулһан байна", – гэжэ мэдээжэ эрдэмтэ А.И. Уланов эртэ урда сагай элинсэг хулинсагуудайнгаа ёһо заншал, соёл шудалан үзэлгэдэ тус зохёолнуудай аргагүй ехэ удха шанартай байһые онсолон тэмдэглэнэ (Уланов, 1974). Тиимэһээ бага наһанай һурагшадай литературна хүгжэлтэ болон "аман хэлэлгэ хүгжөөлгын хэшээлнүүдтэ уран зохёолнуудһаа богонихон хэһэгүүдые, шүлэгүүдые, илангаяа арадай аман зохёолнуудһаа (онтохон, таабари, оньһ он үгэ г.м.) һурагшадай наһандань тааруулан һонирхолтой хэһэгүүдые үргэнөөр хэрэглэхэ"(Ошоров, 1988). Мүн тиихэдэ Б.Б. Батоевай хэлэһээр "арадай аман зохёолһоо (оньһон, хошоо үгэнүүд, таабаринууд, дуунууд, үрээлнүүд) үгэхэдөө, һурагшадай ухаан бодолоо гүйлгэхэ, һургаал заабари үгэһэн, ажал хүдэлмэритэй хабаатай, болбосоруулхы ба хүмүүжүүлхы удха шанартай сэсэн, мэргэн үгэнүүдые үгэхэ" (Батоев, 1984).

Хүүгэдэй буряад литературы хүгжэлтэдэ арадай аман зохёол тон ехэ удха шанартай. Уран зохёолшод арадайнгаа аман зохёолнуудта үндэһэлэн, зохёолнуудаа бэшэдэг. Буряад литературы һуури табигшадай нэгэн Х.Н. Намсараевай гушаад оной расказыудые, илангаяа "Тиимэ байгаа" гэһэн суглуулбари, абаад харагты. Тэдэнь үргэлжэ арадай энеэдэтэй зугаанууд дээрэ үндэһэлһэн байха. Мүнөөшье аман зохёолой сэсэн мэргэн үгэнүүд, уран аргын дүрэнүүд уран зохёолой хүгжэлтэдэ нүлөөлһөөр.

Арадай аман зохёол дотор эрэлхэг зориг, арад зоной хэрэгэй түлөө тэмсэл, муу муухай юумэнтэй, дарлалга мүлжэлгэтэй эбсэшгүй ябадал, хани нүхэсэлдэ үнэн сэхэ байлга, нютаг орондоо дурлалга зураглагдаһан байдаг. Эндэ арадуудай хэдэн зуун жэлнүүдэй ажабайдалай дүй дүршэл, һанал бодол, оршон тойронхи байдалда хандалга харуулагдадаг.

Арадай аман зохёолой бүхы шэнжэнүүд бага наһанай һурагшадай һургалга болон хүмүүжүүлгэдэ тон ехэ нүлөө оруулна. Арадай аман зохёолнууд бага наһанай һурагшадые идейнэ политическэ, эстетическэ болон оюун ухаанай талаар хүмүүжүүлхэхээ гадна, "һурагшадай аман ба бэшэмэл хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ айхабтар ехэ үүргэтэй юм" (Хамаганов, 1983). Арадай аман зохёол хүүгэдэй литературна болон хэлэлгэ хүгжөөлгын олон арга боломжонуудтай.

Нэгэдэхээр, аман зохёол хадаа бэшэмэл зохёолой үгы байхада бии болоһон юм. Эртэ урда саһаа хойшо аман үгөөр дамжуулагдажа, манай үе хүрэтэр онтохонууд, оньһон, хошоо үгэнүүд, таабаринууд уран найруулгынгаа, үгэ хэлэнэйнгээ талаар саг үргэлжэ мүлигдэжэ, һайжаруулагдажа, тодо һонор, уран хурса болоһон байна. Тиимэхээ арадай аман зохёол аман хэлэлгэтэй аргагүй нягта холбоотой.

Хоёрдохеор, сээжэ зохёол аман хэлэндэ хэрэглэгдэдэг юрын, ойлгосотой үгэнүүдээр, элдэб аргуудай ашаар дамжуулагдадаг байгаа.

Арадай аман зохёолые баяр ёһололнуудай, наада зугаануудай үедэ жэшээнэ, хурим түрэдэ, түүдэбшын дэргэдэ хэлсэдэг байһан юм. Үльгэр, онтохо түүрээгшэд, наада зугаа эмхидхэгшэд ойлгосотой, юрын аад, уран хурса үгэнүүдээр хөөрөөгөө гоёохые оролдон, хуряангы, зохид түхэлтэй аад, образно, хүнэй һонирхомоор болгохо гэжэ эрмэлзэдэг һэн.

Гурбадахяар, арадай аман зохёолой хэлэн уран аргуудаар тон баян. Энэ талыень үндэрөөр сэгнэхэ зуураа, С. С. Бардаханова иигэжэ бэшэнэ: "Уран арга хэрэгсэлнүүд онсо маягтай образ байгуулгада нүлөөлнэ, хөөрөөе согтой, тодо, образно болгоно" (Бардаханова, 1995). Уран арга боломжонуудые үльгэр түүрээгшэд шэлэн абадаг, мүн эдэнь сагай ошохо бүри мүлигдэдэг.

Буряад хургуулийн эхин классуудай программаар арадай аман зохёолой зарим жанрнуудтай танилсалга хараалагданхай. Эдэнь онтохонууд, оньһон үгэнүүд, таабаринууд болоно. Эдэ янзануудые заалгын нэгэдэхи гол зорилгонь хуралсалай программаар табигдадаг эрилтэнүүдые дүүргэлгэ, хоёрдохёор хурагшадай литературна хүгжэлтэдэ нүлөөлнэ, гурбадахяар, бага наһанай хурагшадай аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ аман зохёолой жэшээтэ түхэлнүүдэй арга боломжонуудые ашаг үрэтэйгөөр, удха түгэлдэрөөр хэрэглэлгэ мүн.

Арадай аман зохёолтой танилсуулхадаа онтохонуудһаа эхилдэг. Юундэб гэбэл, "буряад онтохонууд эгээл дэлгэрэнгы, арад зоной дуратай аман зохёолой янза болоно. Онтохонууд дотор элдэб янзын нюурнуудай ушаралта ябадалнууд тухай зураглан, эли тодоор хөөрэгдэдэг. Эдэнь юрын хүнүүдшье, элдэб ангуудшье, мүн юрэ буса амитадшье байжа болохо" (Баранникова, 1963). Тиимэһээ аман зохёолой энэ янзатай хурагшад бүри бага наһанһаа танил байдаг. Тэдэ онтохонуудые ехэ анхаралтайгаар шагнадаг, үзэдэг юм. Онтохонууд удхаараашье, түхэлөөрөөшье хүүгэдтэ тон дүтэ. Тиимэһээ онтохоной ганса удхань бага наһанай хурагшадай анхарал татана бэшэ, мүн лэ онтохоной хэлэниинь тэдээндэ тон ойлгосотой. Онтохонуудай найруулгада уранаар хэлэгдэһэн тодорхойлолгонууд, эпитедүүд ехэ һуури эзэлдэг. Эдэ аргууд онтохоной образ байгуулгада тон ехэ удха шанартай: харуулагдаһан юумэнэй тодорхой шанар шэнжэнүүдые тэмдэглэдэг байна: "Улаан залаатай хара эрээн тоншуул", "тэрэ шубуун аяр шара нарһан дээрэ һууна", "боод борогшо гүүнэй" г. м.

Онтохонууд дотор хэрэглэгдэһэн эпитедүүд юрэнхыдөө удхын талаар дүүрэн, тодорхой, үйлэдэгшэ нюурнуудай муу талануудые тодоор харуулһан байдаг: "муу мэхэтэй үнэгэн", "гуринхалһан шоно", "тэнэг, гэнэн, хомхой шоно", "мэхэтэйһээ мэхэтэй үнэгэн" г. м. Иимэ дабтагдаһан үгүүлбэринүүд үйлэдэгшэ нюурнуудай онсо шэнжэнүүдые элээр зураглана. Байгаалиин гоё һайхан үзэгдэлнүүдые дамжуулхын тула эпитедүүд мүн лэ хэрэглэгдэдэг: "шара набшын үедэ", "хүхэрмэ һайхан ой" г. м.

Буряад онтохонуудта метафоранууд үргэнөөр ушарна: "ой модон ногоон торгон пулаадаа хэдэрбэ", "хүдөө тала хүхэ ногоон тэрлигээ нэмэрбэ".

Элдэб үзэгдэлнүүд, үйлэнүүд, гиперболэнүүдые хэрэглэһэн зураглалганууд онтохонууд дотор олоор дайралдадаг: "хахара удара татажа", "шэрэмэй ханхинатар" г. м.

Эдэ уран аргуудһаа гадна онтохонууд дотор оньһон хошоо үгэнүүд ходо хэрэглэгдэдэг: "Мууһаа муу, модонһоо хөө", "Үлтиртэрөө шүлэгүй, үбгэртэрөө ухаагүй", "Бүтүүе мэдэдэг, бүхэлиие таадаг" г. м.

Буряад онтохонуудай хэлые эхир үгэнүүд мүн лэ хурса болгодогынь мэдээжэ "энеэдэ наада", "үе наһан", "адуу мал", "эдеэ хоол", "хонхой хобдог" г.м.

Буряад эхин һургуулида хоёрдохы класһаа эхилжэ һурагшадые арадай аман зохёол тухай юрэнхы мэдээнүүдтэй танилсуулга эхилдэг. Эндэ хүүгэд онтохоной удха, гол бодол гэхэ мэтые ойлгожо абадаг. "Тэнэг шоно" гэхэн онтохонтой танилсахадаа, хүүгэд арадай хэлэнэй бүхы баялигуудтай танилсана. Тиихэдэ "Гурбалдайн гурбан сэсэн", "Үнэгэнэй хани нүхэсэл", "анаамгай һарьһан эрбээхэй", "Шүүрэлдэйхэн басаган", "Үгытэй хүн" гэхэн онтохонуудые уншахадаа, һурагшад тэдээн тухай юрэнхы мэдэсээ гүнзэгырүүлнэ, тобшолол хэжэ һурана. "Арадай ухаан бодол, тэрэнэй үзэл бодол, дүй дүршэл, эстетическэ талаар жэшээ харуулдаг шэнжэнь буряад арадай онтохонуудай сэгнэшэгүй тала болоно. Ургажа ябаа залуу үетэниие хүмүүжүүлхэ, һургаха хэрэгтэ онтохонууд тон гүнзэгы удха шанартай" Цыбикова, 1993) Анха түрүүн үхибүүдые онтохонтой танилсуулхадаа хэдэн зүйлнүүдтэ багша хандана: багшын жэшээтэ уншалга, хүшэр үгэнүүдые ойлгуулга, түсэб табилга, хөөрэлдөөн г.м. Шэнэ онтохо үзэжэ эхилхэдээ, удхыень текстдэнь дүтөөр, уран гоёор багша хөөрэжэ үгэхэ болоно. Тиихэдээ үльгэршэдэй онтохо хөөрэдэг заншал, түхэл даган, тодоор, уранаар, хэрэгтэй газартань зогсолто хэжэ, хоолойгоо шанга, һула, бүдүүн, нарин болгожо байгаад хөөрэхэ юм. Багшын хөөрөөн үхибүүдтэ жэшээ болохо ёһотой. Тиихэдэ һурагшад онтохон соо болоһон үйлэ хэрэгүүдые нүдэндөө хаража байһан мэтээр тодоор хадуужа абаха болоно. Үхибүүд хэр

зэргэ зохёолой удха ойлгожо абааб гэжэ элирүүлхын тула, хөөрэлдөөн үнгэргэгдэдэг. Хэр зэргэ онтохоной удха хадуугдааб гэжэ элирүүлхэ, тэрэниие хөөрөжэ үгэлгэдэ бэлдэхэ гээшэ багша болон хурагшадай хөөрэлдөөнэй гол шухала зорилгонууд болоно. Хөөрэлдэжэ байхадаа, хурагшадай харюунуудта, тэдэнэй хэлэлгын удха ба түхэлдэ онсо анхарал хандуулха шухала.

Багша мүн лэ хурагшадай хэлэлгэ баяжуулха, шэнэ үгэнүүдые олоор тайлбарилжа, хурагшадта тэдэниие ойлгуулха талаар ехэ хүдэлмэри ябуулха ёготой. Хөөрөөнэй үедэ шэнэ үгэнүүдэй удха хурагшадта ябууд тайлбарилжа үгөө хаа, бүришье таарамжатай байдаг. Онтохон соо хэрэглэгдэһэн үгэнүүд (хаан, хаанай төөдэй, тагнуул, бугшаа, хаанай элшэ, хүрэнгэ һэбэлхэ, даахи, ордон, татуулга г.м.) зохёол соохи үе саг тухай мэдээнүүдые хурагшадта үгэхэ, тэдэнэй мэдэсэ үргэдхэхэ ёготой.

Онтохо уншаха болон тэрэниие зүбшэн хэлсэхэ хэшээлнүүдтэ багша аман хэлэлгэ хүгжөөлгын бусад зүйлнүүдые хэрэглэхэ зэргэтэй. Онтохон соохи онсо тэмдэглэмээр зүйлнүүдтэ багша хурагшадай анхарал хандуулха болоно. Иимэ хэшээлнүүд хүүгэдэй уншаха шадабари үргэдхэхэ зорилготой. Хурагшадай уран хэлэлгэ хүгжөөхэ хэрэг энээнһээ дулдыдана бшуу. Багша жэшээтэ уран уншалгаараа, хэлэлгээрээ уншалгын жэшээ харуулна. Уран уншалгын амжалта, хадаа, хурагшадай зохёолой удха хайнаар хадуун абалга болоно.

Онтохоной удха хайнаар ойлгоходоо, хурагша мэдэсээ гүнзэгырүүлнэ. Гол геройнуудай ябадал, үйлэ хэрэгүүдтэ ханамжа хэлэжэ шадаха, хайн мууе ойлгохо аргатай. Тиимэһээ багша хурагшадые уншалан зохёолоо уудалан шэнжэлхэ дүршэлтэй болгохые оролдоно.

Онтохоной удхын шэнжэлэл хэхэдээ, багша хурагшадай хүгжэлтэдэ, илангаяа тэдэнэй аман хэлэлгыг хүгжөөлгэдэ гол анхаралаа хандуулха. Хурагшадай бодол хүгжөөлгэдэ туһалха болоно. Онтохон соо хэлэгдэһэн үйлэ хэрэгүүдые, тэдэнэй ушар шалтагаануудыг хурагшад эли тодоор ухаалдилан ойлгоно. Жэшэнь, хаан юундэ ехээр уурлажа, Гурбалдайн гурбан сэсэниие тэхэрюулжэ асарааб? (4 кл.) Юундэ шоно өөр тухайгаа "үлтиртэрөө шүлэгүй, үбгэртэрөө ухаагүй" гэжэ намһаа удхатай гэжэ хэлэнэб? (3кл.).

Хүнэй, амитадай ажабайдал дээрэ үндэһэлжэ, уран үгөөр тааруулжа зохёогдоод, зоной дунда дэлгэрһэн аман зохёолнуудые онтохонууд гэдэг. Онтохонуудай онсо илгаануудые, тэдээн соо үгтэһэн шэдитэ зүйлнүүдые ойлгохо, энэмнэй эртэ урда саһаа дамжан ерэһэн домогууд гээшэ гэхэн мэдэсэ багша һурагшадта ойлгуулхые оролдоно. Тиихэдээ һурагшадай ядалдахагүйн тула, онтохоной удхаһаа уламжалан, тэрэнэй уран найруулга, баян хэлэн тухай багша тодорхойлно.

Һурагшадай аман хэлэлгэ хүгжөөнгөө литературна хүгжэлтэ дээрэ хүдэлхэдөө тусхай упражненинүүдые дүүргүүлхэ шухала. Тиихэдээ онтохоной онсо шэнжэнүүдые хараадаа абажа, уранаар уншуулха, удхыень хөөрүүлхэ. Эдэ эрилтэнүүд аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ ехэхэн нүлөө үзүүлжэ, литературна хүгжэлтэдэ нүлөөлнэ.

Дүрбэдэхи класста һурагшадай үзэдэг "Гурбалдайн гурбан сэсэн", гурбадахи класста үзэдэг "Тэнэг шоно" гэхэн онтохонуудай хэлэ хаража үзэхэдэ, тобшо, тодо мэдүүлэлнүүдһээ бүридэнэ. Эдэ онтохонуудай хэлэн уран гэжэ хэлэхээр бэшэ. Гэбэшье үйлэнүүдээр олон, харуулһан, хөөрэхэн зүйлнүүдынь баян. Эдэ онтохонуудые уран, хоолойгоо нарин, бүдүүн болгожо байгаад, аялгатайгаар уншаха шухала.

Хүүгэдые зүбөөр уншуулха, хөөрүүлхэ талаар олон бэрхэшээлнүүд ушардаг байна. Яряанай хэлэнэй гурум, аман хэлэнэй онсо шэнжэнүүдые хараадаа абангүй, онтохо уншахада, ойлгохонь ехэ хүндэ. Арадай аман зохёол шэнжэлэгшэд уран найруулгын талаар онтохоной онсо шэнжэнүүд тухай хэлэхэдээ, онтохо уншаха тусхай гуримуудые баримталха гэжэ тэмдэглэһэн байдаг. Тиимэһээ энэ онсо шэнжэдэ тон ехэ анхарал хандуулжа, һурагшадай хөөрэхэ шадабари хүгжөөжэ, тэдэнэй литературна хүгжэлтэдэ нүлөөлхэ хэрэгтэй.

Бага наһанай литературна болон аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ һайн нүлөө үзүүлдэг талануудай нэгэн уран уншалга болоно. Онтохоной уран хэлэн үхибүүдэй һонирхол, анхарал татадаг. Тиимэһээ хүүгэдые уранаар уншаха шадабариды хургаха. Яряанай хэлэнэй юрын дүримүүдые сахяагүй гү, али

тэрээнэй удха шанар сэгнэжэ шадаагүй дээрэһээ, онтохо уранаар уншаха шадабари бүрилдүүлхэ хүдэлмэри урагшагүйдэдэг, энэ талаар онсо шэнжэнүүдһэнь хадууралга дайралдадаг. Энээндэ гол анхарал хандуулаагүй хаа, һурагшад арадай хэлэнэйн уран зохёолой һонирхолто удха, баялигай эгээл һайхан шэнжэнүүдые, уран үгүүлбэри, үхибүүдэй хэлэнэй хүгжэлтэдэ нүлөөлхы хүсэ ойлгохогүй гэхэдэ алдуу болохогүй.

Онтохонуудые гансал уншаад, хөөрөөд дүүргэжэ болохогүй. Үгэнүүдэй удхые һайса тайлбарилан ойлгуулха, тэдэнэй хэрэглэлгы бусад үгэнүүдтээ яажа харилсаһ ые заажа үгэхэ, үгын һ анда байһ ан буряад үгын баялигы бари һайнаар олоор мэдэдэг болохо, онтохонуудай зарим хэһэгүүдые сээжэлдэхэ, тэрэнээ уранаар уншаха, конкурснуудые, викторинэнүүдые үнгэргэхэ. Мүн бэшэшье олон зүйлээ хэлэлгэ хүгжөөлгын ажал эмхидхэжэ болохо. Эдэ бүгэдэдэ багша гол анхаралаа табиха зэргэтэй.

Үгүүлбэри болон хоолойгоо шанга, һула болгон уншалгада үхибүүдые һургахадаа, миндаһан дээрэхи буулгабаринууд хэрэгтэй болодог.

Эхин шатын һургуулийн һурагшад арадай аман зохёолой үшөө хоер янзатай гү, али оньһон үгэнүүд болон таабаринуудтай танилсуулха байна. Эдэ янзанууд һурагшадай хүгжэхэдэ, тэдэнэй хэлэнэй баяжахада мүн лэ ехэ туһатай.

Арадай оюун бэлиг, гүн ухаа, хурса мэргэн хэлэ, ажабайдалай дүй дүршэл тодоор харуулһан аман зохёолнуудай нэгэниинь оньһон үгэнүүд болоно. Оньһон үгэнүүдэй тематика тон үргэн. Бодото байдалай элдэб талануудые харуулһан байдаг. "Тэдэнэй үндэһэн болоһон бодото байдалтай холбоотой зүйлнүүдэй олон, һонин байлгаһаа оньһон болон хошоо үгэнүүдэй тематическа баялиг дулдыдана" – гээд С. С.Бардаханова (Бардаханова, 1982) бэшэһэн юм. Мүн лэ Н.О. Шаракшинова иигэжэ бэшэһэн байдаг: "Оньһон болон хошоо үгэнүүд соо буряад арадай ажабайдалай бүхы дүршэл харуулагданхай (Шаракшинова, 1959). Ажалша арадай дүршэл хэр зэргэ баян бэ, оньһон болон хошоо үгэнүүдэйшье удха тэрэ зэргэ һонин, үргэн, баян байдаг". Үнэхөөрөөшье, оньһон үгэнүүд соо харуулагдаагүй юумэн гэжэ үгы. Хүнэй

ажабайдал, ухаан, бодол, найдал, тэрэнэй түрэлхидтөө, хүршэнэртөө үгэһэн сэгнэлтэнүүд, ёһо, заншал, бэе махабадай элүүр, энхэ байлга, абари, зан, хэһэн хэрэгүүдэйн шалтагаан болон хойшолонгууд - эдэ бүгэдэ оньһон үгын үндэһэн боложо үгэнэ.

Буряад оньһон үгэнүүдэй уран һайханай онсо илгаануудта тогтожо хэлэхэ дуран хүрэнэ. Юундэб гэхэдэ тэдэ онсо илгаануудын хүүгэдэй аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ ехэ удха шанартай юм. "Уран һайхан аргануудайнгаа, баялигайнгаа талаар буряад оньһон үгэнүүд элдэб янзын найруулгатай тон баян байдаг" (Бардаханова, 1995). Оньһон үгэнүүдэй онсо илгаанууд гэдэл, тэдэнэй тон богони, тобшо, тодо, үнэн, хэлэгдэжэ байһан юумэндээ тааруу байдаг ушар болоно гэшэ. Жэшэнь, хооһон үгөөр хоол хэхэгүйш, үлүү хараад, булуу химэлбэ г.м. Богони үгүүлбэритэй оньһон үгэнүүдһээ гадна, буряадууд хоер мүрһөө бүридэһэн оньһон үгэнүүдые олоор хэрэглэдэг байна. "Хоер мүртэй оньһон үгэнүүд ехэнхидээ хоорондоо зэргэсүүлэгдэһэн, тон богони, тааруу, нугалбариин талаар эмхитэй мүрнүүдһээ бүридэдэг" (Бардаханова, 1995).

Хоёр мүртэй оньһон үгэнүүдэй бүридэл боложо зэргэсүүлэл хэрэглэгдэдэг:

"Утаанай гараһан газарта гал байха,

Уладай байһан газарта ажал байха".

"Һайн хүн нэгэ үгэтэй,

Һайн морин нэгэ ябадалтай" г.м.

Оньһон үгэнүүд соо шадамараар, тааруугаар хэрэглэгдэһэн антитезенүүд, элдэб зүрилдөө (антонимууд) харуулһан байдаг. Антитезенүүдэй хүсөөр һайн муу хоёр зэргэсүүлэгдэдэг. Тиин, оньһон үгэнүүдэй удха, тэрээн соо хэлэгдэһэн бодол үнэншэмэ боложо, шагнагшадай ухаанда ехэ нүлөө үзүүлдэг:

"Ажалша хүн яарадаг,

Залхуу хүн даарадаг".

"Һайн хүн һарьдаг шэнги,

Муу хүн модон шэнги".

Эхин абяануудай, үенүүдэй адли байлгада үндэхэлэгдэхэн толгой холболго (аллитераци) буряад оньһон үгэнүүд соо уран һайханай талаар өөрсэ үүргэ дүүргэнэ. Толгой холболго ураар уншалгада, хадуун абалгада нүлөөлнэ.

"Хуурай модон хүнгэн,

Худал үгэ хуурмаг"

"Биб гэхэн гансаараа,

Бидэ гэхэн олоороо".

Энэ толгой холболго һүүл холболготой (рифмэтэй) тааралдана. Буряад оньһон үгэнүүдтэ хэрэглэгдэдэг һүүл холболго (рифмэ) болон толгой холболгонууд (аллитераци) шүлэгэй нугалбари (ритм), аялга (интонаци) байгуулжа, арадай сэсэн үгэнүүдые хурса болгоно, сэдхэлдэ нүлөөлхы хүсыень дээшэлүүлнэ.

Буряад сэсэн үгэнүүдтэ хэрэглэгдэдэг зураглалай аргуудай дунда (эпитет) тодорхойлолнууд тусхай һуури эзэлнэ.

Хабтагар түлеэн гал гутааха,

Харуу эхэнэр гэр гутааха.

Гадна буряад оньһон үгэнүүдэй гол бодолынь зураглалай, үльгэрлэлгын (метафорическа) аргаар гаргагдаһан байдаг. Бүхыдөө үльгэрлэлгын зураглал харуулһан оньһон үгэнүүд уран, хурса, һурагшадай бодомжолгонуудта, зохоохы бодолдонь ехэ нүлөө үзүүлхэ аргатай.

Буряад оньһон үгэнүүд соо метафоронуудһаа гадна метониминүүд дайралдадаг.

"Бусалһанһаа ама хүрэ,

Бууралһаа үгэ дуула".

"Гарыень ганзагада хүргэбэ,

Хүлыень дүрөөдэ хүргэбэ".

Эдэ оньһон үгэнүүд уран аргын, мүн лексическэ талаараа буряад хэлэнэй буурашагүй баялигта бүримүһэн үндэхэлэнхэй гэжэ тобшолмоор. Арадай хэлэнэй тодорхой удха, гуримай эмхи, тэрэнэй уран байгуулгын оншотой талануудынь, яряанай хэлэлгын юрын, ойлгосотой шэнжэнүүдынь оньһон

үгэнүүдтэ сэхэ хабаатай. Үсөөхэн үгөөр гүнзэгы удхатай бодолнуудые дамжуулга, арадай дүршэл, ажаглалтануудые, мэргэн бодолнуудые тодоор, тобшоор хэлэлгэ оньһон үгэнүүдэй гол шэнжэнь болоно. "Оньһон болон хошоо үгэнүүд буряадуудай шүлэглэмэл аман зохеолнуудай дэлгэрэнгы янзануудай нэгэн, мүн хэлэнэй баялигуудай сэгнэшэгүй хубинь болоно. Удхаараа дүүрэн, байгуулгын талаһаа тааруу эдэ мэргэн үгэнүүд ажабайдал тухай хүнүүдэй элдэб ажаглалтануудые, бодото байдалай элдэб үзэгдэлнүүд болон зүйлнүүд тухай сэдхэлэй сэгнэлтэнүүдые, туһатай хургаалнуудые, зүбшэлнүүдые, бодомжолго болон тобшололнуудые дамжуулдаг", – гэжэ С.С.Бардаханова тэмдэглэнэ (Бардаханова, 1982).

Онтохонууд арадай хэлэнэй уран үгүүлбэри болон удха дамжуулгын талаар хурагшадай аман хэлэлгэдэ ехэ нүлөө үзүүлдэг, тиимэхээ оньһон болон хошоо үгэнүүд хайн шанартай аман хэлэлгэ бүрилдүүлхэ аргатай. Арадай онтохонууд дотор хайн юумые дэмжэхэ, хүсэхэ, муу юумые дараха, хэһээхэ гэхэн бодол харуулхын, уншагшадта энэ бодол түрүүлхын тула, хөөрөхөн бүхэли зураглалнууд үгтэдэг, харин оньһон үгэнүүд соо энэл мэдэрэл, хүсэлнүүд ажабайдалай элдэб үйлэнүүд тухай зүб тобшолол хэхын тула нэгэл мэдүүлэл хэрэглэгдэнэ. Энээн тухай С.С.Бардахановагай "Буряад аман зохеолой бага янзанууд" гэхэн ном соогоо бэшэхэ энийнх: "Яряанай хэлэлгэдэ хүнүүд тодорхой бодол үсөөн үгөөр, үнэншэмөөр, тодоор дамжуулхын тула өөрынгөө сэсэн үгэнүүдые арадай мэргэн үгэнүүдээр батадхан оньһон үгэнүүдые эдэбхитэйгээр хэрэглэдэг гээшэ" (Бардаханова, 1982). Оньһон үгэнүүд тобшоор хэлэгдэдэг аад, аргагүй гүнзэгы бодол харуулһан байдаг. Жэшээлхэдэ, "Тэнэг шоно" гэхэн онтохоной гол бодол "Үлтиртэрөө шүлэгүй, үбгэртэрөө ухаагүй" гү, али "һахалын ута, һанааниинь богони" гэхэ мэтэ оньһон үгэнүүдээр дамжуулжа болохо. Тиимэхээ оньһон үгэнүүдые үзэхэдөө, хурагшадта тэдэнэй ганса удха ойлгуулха бэшэ, мүн энэ мэргэн үгэнүүдые хэлэлгэдэнь хэрэглэхэ шадабари олгохо шухала. Оньһон үгэнүүдэй жэшээ дээрэ хүүгэд уран гоёор, тобшоор, тодоор хэлэжэ хурана.

Онъһон үгэнүүд шэнги тобшоор, тодоор байгуулагдаһан шүлэглэмэл уран үгүүлгэбэритэй аман зохеолой үшөө нэгэ жанрынъ таабаринууд болоно. Таабаринууд мүн лэ баһа өөрын онсо шэнжэтэй юм. Таабаринууд хүнэй бодолые мэргэн, тодо, һонор болгодог. Ажабайдалда, оршон тойрон байһан байгаалида үзэгдэдэг элдэб янзын юумэнүүдые, үйлэ болон хэрэгүүдые онсо шэнжээрнь, түхэл болон маягаарнь, дуугаарнь, абяагаарнь таалгажа һургаха, тиихэдэ һурагшад таабари таахын тула, бүхы оршон тойронхи юумэнүүдые, боложо байһан үйлэ болон хэрэгүүдые хёрхоор адаглажа, ухаандаа һайнаар хадуужа абаха дадалтай болоно. Һурагшадай аман хэлэлгын хүгжэлтэдэ таабаринууд соо хэрэглэгдэһэн уран аргууд аргагүй ехэ нүлөө үзүүлнэ.

Буряад арадай таабаринуудай уран гоёор, тодо хурсаар найруулагдаһан байһые эрдэмтэ Ц.Б.Будаев тэмдэглэнэ: "Ехэ тааруугаар, зохидоор юумые гү, али зураглан харуулһан ан зүйлнүүд таабаринууд соо хэрэглэгдэнэ. Ушар иимэһээ, таабаринууд ехэ уян найруулгатай, гүнзэгы удхатай, хүнгэхэн хэлбэритэй болоно, тиин тэдэниие хадуужа абахада бэлэн байдаг (Будаев, 1988). Тиимэ һэн тула таабаринууд баһа уншалгын ба хэлэлгын өөрсэ шэнжэнүүдтэй юм. Зониие һонирхуулһан гайхуулһан юумэнүүд ба үзэгдэлнүүд таабаринууд соо мэргэн зэргэсүүлгэнүүдэй, уран үгэнүүдэй аргаар харуулагдахадаа, шүлэглэмэл түхэлтэй болодог. Нэгэ юумэнэй, үзэгдэлэй шанар болон онсо шэнжэнүүдынъ уншагша гү, али шагнагшаһаа нюуса аргаар хэлэгдэдэг. "Ехэнхидээ таабаринууд юумые гү, али үзэгдэлые газар талаһаанъ зураглажа харуулһан байдаг" (Будаев, 1980). Жэшэнь: "Бага нуур соо бадма сэсэг", "Хадын хажууда жалжагы гутал", "Хүбэн сагаан хүнжэл хүдөө талые хушаба". Боложо байһан үзэгдэл гү, али юумэн тухай уншагшадта сэхэ дуулгагданагүй. Хэлэлгэ баяжуулха, тэрэниие уян нугархай, тодо хурса болгохын тула, онъһон үгэнүүдэй хэрэглэгдэдэг һаа, таабаринууд тад ондоо онсо шэнжэнүүдтэй юм. Уран һайханай, шанар шэнжэнүүдэй талаар таабаринууд буряад аман зохеолой бусад янзануудтай, тодорхойлбол, онъһон болон хошоо үгэнүүдтэй нягта холбоотой. Тиигэбэшье гансал таабаринууд соо дайралдадаг шанар гэжэ байдаггүй. Нэн түрүүн эндэ таабариин хоёр өөрсэ

хубиһаа бүридэдэг тухай хэлэхэ шухала. Таабаринууд хадаа бэе бэетээ нягта холбоотой хоёр талань юуб гэхэдэ, нэгэдэхээр, тааха зүйлынь гү, али бодото байдалда байһ ан юумэн, үйлэ, байдал, хэрэгсэл г.м., хоёрдохёор, таалгаха зүйлынь гү, али тэрэниие нюуса шүлэглэмэл найруулгаар зураглаһ ан зохёол болоно. Хүнэй үдэр бүриин һуудал болон байдалдаа, ажал болон хэрэгтээ, гэрэйнгээ ажалда хэрэглэдэг тодорхой эд хэрэгсэлнүүд хадаа таабариин гол зүйл болодог байна. Таагдаха зүйлнүүдэй түхэлөөр, шанар шэнжэнүүдээр илган, шүлэглэмэл, элдэб аргуудыг хэрэглэжэ зохёогдоһ он баян системэтэй байгуулга таалгаха зүйлынь болоно. Буряд таабаринуудай баян жасада элдэб янзаар зохёогдоһон хөөрэмэл (прозаическа) ба шүлэглэмэл текстнүүд дайралдана. Тэдэнэй зариманиинь нэгэ гү, али хоёр, нүгөө зариманиинь хэдэн мэдүүлэлһээ бүридэнэ. Мүн тодо удхатай, хоёр гурбан үгэһөө бүридэһэн таабаринууд олон бии.

Гутаар гурбан аматай. (Үмдэн).

Талада табхансаг. (Худаг).

Олон юрэнхы гэшүүдтэй, элдэб элирхэйлэгшэ, ушарлагша, тододхоһон үгэнүүдтэй дэлгэрэнгы мэдүүлэлнүүдһээ бүридэһэн таабаринууд үсөөн бэшэ.

Арьяа улаан наһан дээрэ

Эрэ тахья донгодоо. (Гүсэ).

Аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ хоёр, гурбан, дүрбэн мүрһөө бүридэһэн таабаринууд ехэ нүлөөтэй.

Эрхын шэнээн бэетэй,

Эрэ хонгор дуутай. (Зүгы).

Хээр морин хэжэмтэй,

Хэжэм бүрээ монсогтой,

Монсог бүрээ сасагтай,

Сасаг бүрээ эдеэтэй. (Хуша, һама).

Уран уншалгада хургалгада үргэнөөр дэлгэрһэн уран

хайханай арга болохо толгой холболго (аллитераци) ехэ нүлөө үзүүлдэг. Жэшээлхэдэ, толгой холбуулгыен (аллитерациин) арга дүүрэн хэрэглэжэ зохёогдоһон таабаринууды абажа харая:

Хадада хахархай хадуушха. (Шэхэн).

Шэнэ мүрэй эхинэй абяануудай аллитераци:

а) Дээгүүр, дээгүүр дэлюурэн,

Дүрбэн галуун гангинаа,

Дүрбэн тээһэнь тэгүүлэн,

Дүтээ гоёор барина.

б) Шүлэглэмэл нэгэ таабари дотор хэдэн толгой холболго байжа болохо:

Тээ тэндэ тэхэнсэг

Тэрэ газар ялансаг,

Хаанай хүбүүн харансаг

Хара нохой дахансаг.

Тус таабари уншаха, тусгаар үгүүлбэри хэрэгтэй. Юундэб гэхэдэ дүрбэн мүрһөө бүридэһэн энэ таабариин нэгэдэхи, гурбадахи мүрнүүд толгой холболгын гуримаар байгуулагданхай: "тээ тэндэ тэхэнсэг", "хаанай хүбүүн харансаг".

Үшөө тиихэдэ эндэ толгой холбуулгын шүлэглэмэл мүрнүүдэй түгэсхэлэй абяанай аялгантай тааралдана. Энэ таабариин бүхы дүрбэн мүрнүүдэй һүүлэй үенүүд бултадаа рифмэтэй. Толгой холболго (аллитераци) нугалбари (рифмэ) хоёрой дайралдадаг жэшээнүүд үсөөн бэшэ. Хөөрөөнэй (монологическа) аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ ехэхэн үүргэ дүүргэдэг зургаан, найман, арбан мүн дээшээшье мүрнүүдһээ бүридэһэн таабаринууд дайралдадаг байна.

Хүрьһэтэ дэлхэйн хойморто

Хүригшэ үнөөн түрэбэ,

Хүхэ тугал асарба.

Хүхэ тугалынь гайхажа,

Арба, таба хонобольби.

Ханхай дэлхэйн хойморто

Хара үнээн түрэбэ,

Хара тугал асарба.

Хара тугалын гайхаж,

Арба, таба хонобольби. (Түмэн таабаринууд, 1981)

Таабаринууд дүрбэ болон табан мүнүүдтэй, бэе бээ дабтаһан хоер бадагһаа бүридэдэг. Таалгаха зүйлэйнгээ шэнжэнүүдые далда удхатайгаар дамжуулхын түлөө, нэгэл бадаг хүрэхэ юм ааб даа. Тээд үгтэһэн зүйлнүүдэйнгээ (текст) дүүрэн шүлэглэмэл байхын түлөө, таабари зохоогшод иимэ бадагуудые, зэргэсүүлгэнүүдые (параллелизмууд) хэрэглэнэ.

Һурагшадые үгүүлбэрийн (интонациин) талаар һургаха хэрэгтэ хоер гү, али гурбан муртэй аад, дабтагдаһан таабаринууд нүлөө үзүүлхэ аргатай. Жэшээлхэдэ:

Жигүүртэйхэн шубуухай

Жигүүр үгы зулзагатай,

Далитайхан шубуухай

Дали үгы зулзагатай.

Дали үгы зулзагыень

Улаандайхан тэжээбэ.

Алтан дэлхэйн хойморто

Алтан гадаһан ургаатай –

Алтан гадаһыень хэн хүбүүн һугалхаб?

Мүнхэ дэлхэйн хойморто

Мүнхэ гадаһан хадхаатай, -

Мүнхэ гадаһыень хэн хүбүүн һугалхаб? (таабаринууд)

Үгүүлбэрийн онсо шэнжэнүүдые сахилгада, аялгын (интонациин) талаар зүбөөр уншуулжа һургалгада хоёрдохи таабаринь ехэ тааруу. Эндэ гурбалжан муртэй таабарин хуби бүхэнэй түрүүшын хоёр мүнүүд баталһан, харин

hүүлшын мүнүүд асууһан маягтайгаар үгтэнхэй. Түрүүшын бадагта бүхы гурбан мүнүүдыень "алтан" гэжэ тодорхойлолгоор (эпитедээр), хоёрдохи бадагта "мүнхэ" гэх эн элирхэйлэгшээр эхилнэ. Зорюута дабтагдаһан тодорхойлолгонууд (эпитедүүд) энэ таабариие уран болгоно. Буряад таабаринууд соо дабталганууд найруулгын талаар уран хайханай үүргэ дүүргэдэг.

Таабаринууд оньһон үгэнүүдһээ тад ондоо үүргэтэй, хоер хүнэй хабаадалгаар бээлүүлэгдэдэг хэлэлгэ болоно. Нэгэ талаһаа, таабари тааруу маягаар, уран үгөөр хэлэгдэхэ, харин нүгөө талаһаань харюу олохо, тааха ёһотой. Энээниие шагнагшадай һонорто хэдэн дахин дабтахашье ушар гарадаг. Мүн метафорануудые онсолон үгүүлхэ, шагнагшадай анхарал шэглүүлхэ шухала. Тиимэһээ үгүүлбэрийн онсо шэнжэнүүдыень анхарха, удхыень ойлгохо, гол бодолыень дамжуулжа шадаха аргууд һурагшадай аман хэлэлгэ хүгжөөлгэдэ тон ехэ удха шанартай. Таабаринуудые һурагшадта зааха үедөө, имагтал эдэ асуудалнуудта гол анхарал хандуулагдаха ёһотой. Мүн тэдэнэй онсо шэнжэнүүдтэ үндэлжэ, тусхай шадабаринууд һ ургаха болоно.

Библиографическа тобьёг / Библиографический список

1. *Баранникова Е. В.* Бурятская сатирическая сказка. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1963. 177 с.
2. *Бардаханова С. С.* Малые жанры бурятского фольклора. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1982. 208 с.
3. *Бардаханова С. С.* Система жанров бурятского фольклора. Новосибирск: Наука: Сиб. отд-ние, 1995. 235 с.
4. *Будаев Ц-Д. Б.* Загадки монгольских народов. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1980. 90 с.
5. *Будаев Ц-Д. Б.* Пословица не мимо молвится. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1988. 192 с.
6. *Ошоров Д. Д.* Методика развития речи. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1988. 112 с.
7. Түмэн таабари /Сост. Ц-А. Д-Н. Дугар-Нимаев, Б. Д. Даксанова, Р. Ж.Жалсанова. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1981. 351 с.

8. Уланов А. И. Древний фольклор бурят. Улан-Удэ: Бурятское книжное издательство, 1974. 175 с.
9. Цыбикова Б-Х. Б. Бурятские бытовые сказки. Сюжетный состав. Поэтика. Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 1993. 114 с.
10. Шаракишинова Н. О. Бурятский фольклор. Иркутск: Иркутское книжное издательство, 1959. 227 с.

Reference

1. Barannikova E. V. Buryat satirical tale. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1963. 177 p.
2. Bardakhanova S. S. Nursery rhymes of Buryat folklore. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1982. 208 p.
3. Bardakhanova S. S. The system of genres of Buryat folklore. Novosibirsk: Nauka: Siberian branch, 1995. 235 p.
4. Budayev C-D. B. Riddles of the Mongolian peoples. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1980. 90 p.
5. Budayev C-D. B. A proverb can always be used to the point. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1988. 192 p.
6. Oshorov D. Methods of speech development. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1988. 112 p.
7. Tman Tabari. /Comp. C-A. D-N. Dugar-Nimayev. B. D. Daksanova. R. Zh. Zhalsanova. Ulan-Ude: Buryat book publishing house, 1981. 351 p.
8. Ulanov A.I. The ancient folklore of the Buryats. Ulan-Ude: Buryat book publisher, 1974. 175 p.
9. Tsybikova B-H. B. Buryat household tales. Plot composition. Poetics. Ulan-Ude: BNTS SO RAN, 1993. 114 p.
10. Sarakshinova N. O. Buryat folklore. Irkutsk: Irkutsk book publishing house, 1959. 227 p.